

ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, ВИДИ ТА ФОРМИ ОБМЕЖЕННЯ ОСОБИСТОЇ СВОБОДИ ГРОМАДЯН ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ПРАВОМ

КОМЗЮК Микола Анатолійович - здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 342.951

Доказано, что правовое ограничение является главным инструментом, способным обеспечить организованность жизни, нормальное функционирование всего общественного организма, действенность социального управления. На основании анализа понятий «правовые ограничения» и «ограничение права (свободы)» сформулировано понятие «ограничение личной свободы граждан по административному праву», выделены основные признаки таких ограничений.

Ключові слова: права і свободи, обмеження, правові обмеження, правова заборона, правоохоронні органи.

Постановка проблеми

Проблемі забезпечення прав і свобод людини і громадянина в усі часи приділялося багато уваги як на національному рівні, так і на міжнародному. Міжнародна спільнота вимагає від держав захищати права, свободи та законні інтереси їх громадян, сприяти їх відновленню у випадку порушення. У той же час у законодавстві закріплено ряд обставин, за яких вони можуть бути обмежені. Права та свободи людини можуть бути обмежені лише спеціально уповноваженими на те органами державної влади, у визначених випадках та в установленому законом порядку. Дане положення закріплене й у Загальній декларації прав людини, де вказано, що обмеження прав і свобод може бути застосоване до особи лише для забезпечення реалізації прав і свобод інших людей, забезпечення

громадського порядку та добробуту в демократичному суспільстві. У той же час кожна особа може оскаржити застосування щодо неї обмежувальних заходів, якщо вважає їх застосування неправомірним.

Таким чином, кожна людина в своєму житті може зазнавати певних обмежень, у тому числі особистої свободи. Такі обмеження мають відповідати національному та міжнародному законодавству, нормам суспільної моралі.

Аналіз останніх досліджень

На уважливості досліджуваної проблематики звернуто увагу в наукових роботах та розробках провідних фахівців у галузі загальної теорії права, а також філософії права – С. С. Алексєєва, М. І. Байтіна, Н. М. Коркунова, В. С. Нерсисянца, О. Ф. Скакун, В. А. Хропанюка; адміністративного права – В. Б. Авер'янова, О. М. Бандурки, Д. М. Бахраха, Ю. П. Битяка, І. П. Голосніченка, О. В. Джафарової, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, Р. С. Мельника тощо; конституційного права – М. В. Баглая, В. О. Страшуна, В. С. Новосьолова тощо; міжнародного права – І. П. Бліщенко, Г. В. Ігнатенко, В. І. Кузнецова, В. Я. Суворовой, О. І. Тіунова та інших науковців. Праці зазначених учених покладені в основу формування підходу щодо розкриття змісту, видів та форм обмеження особистої свободи громадян за адміністративним правом.

Не вирішені раніше проблеми

Незважаючи на те, що питанням обмеження особистої свободи громадян приділялося досить багато уваги, на сьогоднішній день у науці адміністративного права відсутній єдиний погляд на поняття, зміст, види та форми такого обмеження.

Метою даної статті є визначення поняття, змісту, видів та форм обмеження особистої свободи громадян за адміністративним правом.

Виклад основного матеріалу

Енциклопедичні джерела визначають обмеження як грань, межу, рубіж; утримання у відомих рамках, кордонах; правило, що обмежує будь-які права, дії; задавання певними умовами; лімітування сфери діяльності, звуження можливостей і т.п. [1, с. 53; 2, с. 357]. За тлумачним словником обмеження визначається як правило, настанова, що обмежує чий-небудь права, дії або дія за значенням обмежити, яка, в свою чергу, сформульована наступним чином: «установлювати певні межі чого-небудь; зв'язувати щось обмежувальними умовами; не допускати поширення чого-небудь ... » [3, с. 643].

Разом з тим у наукових юридичних джерелах з права поняття «обмеження» вживається в різних значеннях. Перш за все, його використовують стосовно права в цілому, кажучи про право як про обмежену свободу [1, с. 53]. Так, В. І. Гойман трактує обмеження права (свободи) як таке, що здійснюється відповідно до передбачених законом підстав і в установленому порядку звуження його обсягу [4, с. 26-27]. М. О. Нагорна вказує, що обмеження права (свободи) є «зміна змісту або обсягу дії норми права» [4, с. 36]. Б. С. Ебзєєв дає визначення обмежень прав у конституційно-правовому сенсі: «... що відповідно допускаються Конституцією і встановлені законом вилучення з конституційного статусу людини і громадянина» і, крім того, «як обмеження основних прав може розглядатися також вилучення з кола повноважень, що становлять нормативний зміст основних прав і свобод» [4, с. 24].

Такий стан речей сприяв появі у юридичній літературі терміну «правові обмеження», щодо розуміння якого також існує декілька підходів. Зміст, що вкладається в цей термін, визначається рядом авторів через співвідношення його з близьким за змістом поняттям «правова заборона». Так, зокрема, О. В. Малько зазначає, що будь-яка заборона є обмеження, але не всяке «обмеження» у сфері права – заборона. Тобто заборона є лише певною формою правового обмеження [5, с. 62]. Іншим його формами О. В. Малько називає призупинення, обов'язки, покарання, розвинувши, тим самим, ідею М. М. Коркунова, згідно з якою розмежовуючи інтереси, що стикаються, юридична норма, по-перше, встановлює межі, у яких даний інтерес може бути здійсненим – це право, по-друге, встановлює у відношенні до другого пов'язаного з ним інтересу відповідні обмеження – це обов'язок. С. С. Алексєєв також зазначає, що обмеження – це питання про обсяг регулювання, про межі наявних у осіб прав, які характеризують результат юридичного регулювання. Досягається ж такий результат шляхом звуження дозволів, нових заборон, додаткових позитивних зобов'язань [6, с. 67].

Інша точка зору щодо терміна «обмеження» викладена Ф. Н. Фаткуллінім. Вчений стверджує, що обмеження близьке до заборони, однак воно розраховане не на повне витіснення того чи іншого суспільного відношення, а на утримання його в жорстко обмежених рамках [7, с. 157]. Аналогічну позицію, уточнюючи деякі деталі, займає О. Г. Братко, а саме: «заборони й обмеження – два різні способи правового регулювання. Основна відмінність їх полягає в тому, що заборони за своїм змістом вказують на юридичну неможливість певної поведінки, яка фактично можлива, в той час як правове обмеження є не тільки юридично, але й фактично неможливий варіант поведінки. На відміну від заборони, правове обмеження в принципі неможливо порушити. Воно завжди є обмеженням будь-якого суб'єктивного права, причому таке, яке забезпечується обов'язками відповідних посадових осіб» [8, с. 17]. Тобто,

«обмеження» можна трактувати наступним чином: суб'єктивне право існує, воно проголошено і належить індивіду, але в силу певних обставин не може бути реалізовано. Необхідність існування подібних обмежень пояснюється тим, що в житті нерідко можуть траплятися випадки зіткнення індивідуальних та публічних інтересів.

Предмет нашого дослідження вимагає виділення загальних ознак правових обмежень. У зв'язку з цим, ми приєднуємося до точки зору О. В. Малько, який стверджує, що останні: 1) пов'язані з несприятливими умовами (загроза або позбавлення певних цінностей) для здійснення власних інтересів суб'єкта, бо спрямовані на їх стримування і одночасно на задоволення інтересів протилежної сторони у правовідносинах і суспільних інтересах щодо охорони і захисту; 2) повідомляють про зменшення обсягу можливостей, свободи, а отже, і прав особистості, що здійснюється за допомогою обов'язків, заборон, покарань, призупинень і т.п., які зводять різноманіття в поведінку суб'єктів до певного «граничного» стану; 3) виражають собою негативну правову мотивацію; 4) спрямовані на захист суспільних відносин, виконують охоронну функцію; 5) передбачають зниження негативної активності [5, с. 59-60].

Однією з визначальних ознак обмеження права (свободи), що відзначаються переважною більшістю учених, є те, що обмеження – це завжди встановлена межа свободи людини (громадянина). Як вказує Н. І. Матузов, за відведені межі суб'єкт не може виходити, так як він ризикує зачепити чужі інтереси, також забезпечені законом [9, с. 28]. У зв'язку з цим О. В. Малько відзначає, що правові обмеження ставлять дії індивідів у визначені рамки, звужують їх можливості до юридично і соціально необхідного стану [5, с. 4]. М. І. Байтін підкреслює, що права (свободи) та їх обмеження будучи опосередковані правом, гарантовані їм, складають зміст юридичної свободи як системи правових меж свободи волі і поведінки людини та громадянина в суспільстві і державі. Таким чином, юридична свобода і межі користування нею впорядковані правом. Право властивими йому

специфічними прийомами і засобами встановлює однакову для кожної особи можливість здійснювати свої права і свободи, не завдаючи шкоди іншим особам та суспільству в цілому [1, с. 57].

Що стосується цілей обмежень, то в науковій літературі вони визначаються по-різному: стримування протизаконного діяння з метою захисту суспільних відносин [5, с. 35] (О. В. Малько); захист суспільства, прав і свобод (інтересів) інших осіб від свавілля правокористувача [4, с. 26] (В. І. Гойман); необхідність поваги прав і свобод інших людей і нормальне функціонування суспільства і держави [10, с. 119] (В. В. Маклаков, Б. О. Страшун); підтримання правопорядку, забезпечення особистої безпеки, забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки суспільства і держави, створення сприятливих умов для економічної діяльності та охорона всіх форм власності, врахування державних мінімальних стандартів за основними показниками рівня життя, культурний розвиток громадян [11, с. 53] (А. С. Мордовець).

Форми обмеження прав і свобод також можуть бути різними. Узагальнюючи висновки та позиції провідних вчених-юристів до них варто віднести: а) заборону на певний варіант реалізації права чи свободи, тобто встановлення поведінки (відносна заборона), б) заборону на реалізацію права (свободи) в цілому (абсолютна заборона), в) втручання (вторгнення) в право (свободу) уповноважених державних органів (характеризується активними діями державних органів і пасивною поведінкою особистості); г) обов'язок; д) відповідальність.

Таким чином, слід зробити висновок: правові обмеження – це юридичні інструменти (засоби), за допомогою яких забезпечується досягнення деяких цілей правового регулювання. Цілі ці можуть бути різними, але, в кінцевому результаті, вони зводяться до справедливої впорядкованості суспільних відносин шляхом встановлення певних кордонів, що обмежують допустимість поведінки. У цивілізованому світі саме правове обмеження є одним з головних інструментів, здатних забезпечити організованість життя, нормальне функціонування всього суспільного організму, ді-

евість соціального управління [1, с. 59].

У чинній Конституції України безпосередньо термін «обмеження» по відношенню до прав і свобод людини та громадянина у тому чи іншому забарвленні зустрічається у статтях: 17, 29, 30 -36, 39, 41, 44, 63, 64, 121, 157. Варто відзначити, що будь-яке конституційне обмеження щодо індивідуальної свободи пов'язано із зіткненням цінностей, які підлягають захисту, а тому таке обмеження необхідно визначати як правове. Цей принцип є універсальним: обмеження направлено на досягнення раціонального, тобто адекватного балансу конституційно-правових цінностей.

Конституція України починає регулювання питання про обмеження прав і свобод зі встановлення непорушності цих прав. Так, ч. 2 ст. 22 Конституції України говорить про те, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Крім того, частина третя цієї ж статті вказує, що існуючі права і свободи не можуть бути звужені, ані в разі прийняття законів, ні в результаті внесення змін до чинних законів. Стаття 157 Конституції України також закріплює заборону стосовно внесення змін до її положень у разі їх прийняття з метою скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Окремою статтею Конституції України вставлено загальні правила обмеження прав і свобод людини та громадянина, а саме: вони не можуть бути обмежені крім випадків, передбачених Конституцією України; в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку; визначено перелік статей, що закріплюють права і свободи людини і громадянина, що не можуть бути обмеженими (ст. 64 Конституції України).

Разом з тим ряд законів, наприклад, «Про міліцію», «Про службу безпеки України», «Про оперативно-розшукову діяльність» та деякі інші містять положення, де досліджувані нами обмеження виступають у якості необхідних умов діяльності правоохоронних органів, на які покладено завдання з охорони прав і свобод громадян.

Існування таких законів є беззаперечно

необхідністю в інтересах абсолютної більшості громадян. Разом з тим їх чинність може бути пов'язана із небезпекою зловживання передбачених ними положень, що змушує законодавця чітко фіксувати межі прав відповідних органів та умови застосування ними заходів примусу по відношенню до громадян. Ця небезпека стає очевиднішою внаслідок частого використання відомчої регламентації процедур застосування обмежень, які, на жаль, можуть вводити додаткові підстави застосування того чи іншого обмеження прав громадян, допускають розширене тлумачення тих чи інших положень. Разом з тим не можна забувати, що, відображаючись у задачах правоохоронних органів, право обмежувати особисту свободу громадян в строго визначених законом випадках перетворюється у службовий обов'язок посадових осіб органів адміністративної юрисдикції.

Встановлення обмежень прав і свобод повинно бути пропорційним цінностям правової держави, що захищаються як Основним законом, так і іншими законами держави. Такі обмеження повинні враховувати необхідний баланс інтересів особистості, суспільства і держави.

Проведене вище дослідження стосувалося обмеження прав і свобод особистості (громадянина), як соціально необхідного явища. Однак права людини можуть бути обмежені і внаслідок зловживання посадовими повноваженнями, їх перевищенням або помилками, що допускаються особами, які безпосередньо застосовують нормативно-правові приписи. На жаль, подібні факти не є рідкістю в діяльності правоохоронних органів [12].

Разом з тим у будь-якій державі, навіть найдемократичнішій, існують можливості перевищення посадовими особами своїх прав або зловживання ними. Тому завжди актуальним залишається питання про забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів громадян. У зв'язку з цим слід говорити про особливий правовий захист осіб, щодо яких виникли підозри про вчинення ними протиправних дій. Справа в тому, що в подібних випадках виконавчі органи змушені йти на обмеження осно-

вних прав таких осіб (наприклад, особистої недоторканності і свободи, недоторканності житла та ін.) Як вже відмічалось вище, в цих та інших випадках влада не завжди слідує вимогам нею ж прийнятих законів. Тому права особистості потрібно захищати від державної політичної влади, точніше від державних службовців, які цю законність можуть порушити.

У зв'язку з цим, зміцнення законності в діяльності правоохоронних органів вимагає забезпечення, перш за все послідовної супідрядної законам відомчої нормотворчості, адже, як уже зазначали, процедурна форма правозастосування регламентується як законами, так і підзаконними актами. Причому, досить часто, правозастосування здійснюється відповідно до порядку, що встановлюються відомчими нормативними актами. Як показує практика, останні завжди відрізняються численністю і дуже часто важкодоступністю для громадян, що представляє собою певну складність у ході реалізації їхніх прав.

Аналіз практики застосування законів, підзаконних актів у діяльності правоохоронних органів свідчить, що існування численних підзаконних нормативних актів щодо відносин і питань, які врегульовані або повинні бути врегульовані законами, неминуче веде до протиріччя чи підміни законів актами нижчої юридичної сили, внаслідок чого закони вільно чи мимоволі знецінюються, обмежується їх пряма дія, послаблюються початки законності і соціальної справедливості.

Разом з тим, незважаючи на недоліки в діяльності правоохоронних органів, їм належить особлива роль в охороні прав і свобод людини та громадянина. У силу цього правозахисна функція правоохоронних органів реалізується, насамперед, у процесі безпосередньої охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки. Головною ж ознакою, що визначає роль правоохоронних органів у правовій демократичній державі і є виступаючим системоутворюючим фактором при вирішенні питання про коло її функцій, є їх здатність діяти методами безпосереднього примусу.

Обмеження прав людини та громадяни-

на можливе також внаслідок помилок, що допускаються особами, які здійснюють правозастосування. Під помилкою у правозастосуванні (правозастосовчою помилкою), на нашу думку, слід розуміти невідповідний нормам матеріального чи процесуального права та такий, що не досягає істинних цілей правового регулювання результат владної діяльності спеціальних суб'єктів правозастосування. Допускаючи помилки, правозастосовці спотворюють владну державну волю, що закріплена нормативними актами, при перекладі її в площину конкретних правових рішень, які є результатом правозастосовчої діяльності. Тим самим знижується правозабезпечувальна можливість правових приписів, точність їх дії в кожному окремому випадку.

Тому помилка у правозастосуванні порушує зв'язок нормативних та індивідуальних приписів, що нерідко спричиняє обмеження прав людини та громадянина за конкретних життєвих обставинах. Проте, слід розділяти правозастосовчу помилку від перевищення повноважень і зловживання ними. Різницю між останніми слід проводити за суб'єктивною стороною складу правопорушення. Якщо помилка у правозастосуванні характеризується сумнівною і небажанням суб'єкта відступати від вимог правових норм чи незнанням їх положень (необережність), то перевищення повноважень і зловживання ними припускає усвідомлену протиправну діяльність, здійснювану навмисно та тягне за собою відповідальність, згідно з чинним законодавством. Однак тут необхідно враховувати, що невиконання окремих обов'язків співробітником може бути результатом як неуважного, недбалого ставлення до своїх обов'язків, так і відсутності необхідних навичок або певних знань. Останнє виключає вину, а отже, відповідальність [1, с. 73].

У такому розумінні обмеження особистої свободи громадян у загальному вигляді представляється можливим поділити на правові і неправові.

До правових слід віднести заходи, застосування яких здійснюється на основі закону і відповідає вимогам Конституції України та міжнародних правових актів

правозахисного характеру. Проте слід враховувати, що поняття «правове обмеження» не є тотожним поняттю «законне обмеження», оскільки закон, що передбачає обмеження прав і свобод людини та громадянина, може бути і не правовим. «Розмежування права і закону має великий гуманістичний сенс, бо тоді право розглядається як критерій якості закону, встановлення того, наскільки останній визнає права людини, її інтереси і потреби» [13, с. 233]. У якості неправових обмежень особистої свободи громадян можуть виступати: а) прийняття не заснованих на приписах законів нормативно-правових актів підзаконного та відомчого характеру (наприклад, постанови Кабінету Міністрів України, наказ МВС України); б) помилка у правозастосуванні: застосування не правових приписів нормативно-правових актів (наприклад, застосування законодавчого акту чи підзаконного нормативно-правового акту, який суперечить положенням Конституції України та міжнародних правових актів); застосування приписів нормативно-правових актів з порушенням закріплених ними норм (наприклад, застосування будь-якого адміністративно-примусового заходу (затримання, доставлення, адміністративне стягнення) до громадян за відсутності підстав його застосування, визначеного чинним законодавством).

Обмеження особистої свободи за умови помилки у правозастосуванні може мати місце як з необережності, так і умисно. У першому випадку, працівник міліції підлягає дисциплінарної відповідальності або звільняється від неї в силу відсутності вини у складі правопорушення. Дане питання є дуже неоднозначним. Так, застосування неправових приписів нормативних актів, якими, наприклад, можуть виступати відомчі нормативні акти МВС, мають виключати вини працівника, що реалізовує їх положення, особливо за умови реєстрації такого роду нормативних актів у Мін'юсті України. З іншого боку, відповідно до ч. 2 ст. 20 Закону України «Про міліцію» працівник міліції при виконанні покладених на нього обов'язків керується тільки законом, діє в його межах, у зв'язку з чим

його правозастосовча діяльність у разі її оскарження може бути визнана судом незаконною. Підсумовуючи викладене та враховуючи, що працівник міліції відповідно до тієї ж ч. 2 ст. 20 Закону України «Про міліцію» підпорядковується своїм безпосередньому і прямому начальникам, відзначимо, що працівник міліції де-факто може бути притягнений до відповідальності як за виконання, так і невиконання положень відомчих нормативних актів, що містять неправові чи незаконні приписи, що аж ніяк не можна визнати правильним.

Умисне ж порушення правових приписів, що спричинило обмеження особистої свободи громадян, тягне для правозастосовця кримінальну відповідальність.

Висновок

Отже, теоретичний підхід до дослідження категорії «обмеження особистої свободи громадян в адміністративному праві» дозволяє виділити наступні ознаки таких обмежень: є зовнішнім проявом впливу певного суб'єкта на поведінку конкретного громадянина; є перешкоджаючим фактором, тобто таким, що встановлює перешкоди реалізації суб'єктивних прав громадян, що зменшує обсяг їх прав та можливостей; полягають у застосуванні заходів негативного для конкретного індивіда характеру; полягають у застосуванні незалежно від бажання та волевиявлення особи примусових заходів, підкріплених силою держави; існування обмежень зумовлене необхідністю захисту визначених законом цінностей та забезпечення необхідного балансу між інтересами особистості, суспільства і держави; суб'єктом, який застосовує обмеження особистої свободи, можуть бути суди (судді) і посадові особи уповноважених на те органів держави.

Таким чином, виходячи з визначень понять «правові обмеження» та «обмеження права (свободи)», підтримуючи загалом висновки та позиції вчених та провівши їх узагальнення, можна сформулювати наступне визначення поняття «обмеження особистої свободи громадян за адміністративним правом», а саме: це встановлені адміністративно-правовими нормами межі

АНОТАЦІЯ

Доведено, що правове обмеження є головним інструментом, здатним забезпечити організованість життя, нормальне функціонування всього суспільного організму, дієвість соціального управління. На підставі аналізу понять «правові обмеження» та «обмеження права (свободи)» сформульовано поняття «обмеження особистої свободи громадян за адміністративним правом», та виокремлено основні ознаки таких обмежень.

реалізації фізичною особою прав (свобод), що виражаються в заборонах, вторгненнях, обов'язках, відповідальності, існування яких зумовлене необхідністю захисту визначених законом цінностей та забезпечення необхідного балансу між інтересами особистості, суспільства і держави.

Література

1. Тархов А. В. Административные наказания ограничивающие личную свободу : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Тархов Александр Викторович. – М., 2004. – 192 с.
2. Ожегов С.И. Словар русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. – 20-е изд. – М. : Рус. Яз., 1988. – 750 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпін'я : ВТФ Перун, 2003. – 1440 с.
4. Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву : круглый стол журнала «Государство и право» // Государство и право. – 1998. – № 7. – С. 20–42.
5. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве : теоретико-информационный аспект / А.В. Малько. – Саратов : Из-во Саратов. Ун-та, 1994. – 184 с.
6. Алексеев С. С. Общин дозволения и общин запреты в советском праве / С. С. Алексеев. – М. : Юридическая литература.

SUMMARY

It is shown that legal restrictions are the main instrument capable of organized life, normal functioning of the whole social organism, the effectiveness of social control. On the basis of the concepts of “legal limit” and “restrictions on the right (freedom)” formulated the concept of “restriction of personal freedoms under administrative law” and singled out the main features of such restrictions.

тура. – 1989. – 288 с.

7. Фаткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права: курс лекций / Ф. Н. Фаткуллин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1987. – 334 с.

8. Братко А. Г. Запреты в советском праве / А. Г. Братко. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1979. – 90 с.

9. Матузов Н.И. О категориях «субъективное право» и «юридическая обязанность» в свете современного правового развития // Личность и власть «конституционные вопросы» : межвузовский сб. науч. работ. – Ростов на Дону – Саратов, 1995. – С. 27–29.

10. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник [в 4-х томах. Т. 2.]; отв. ред. Б. А. Страшун. – М. : Издательство БЕК, 1995. 448 с.

11. Мордовец А. С. Социально-юридический механизм обеспечения прав и свобод человека и гражданина / А. С. Мордовец. – Саратов : СВШ МВД РФ, 1996. – 288 с.

12. Токарев Г. Про заходи, спрямовані на запобігання незаконному насильству в ОВС / Г. Токарев // Асоціація українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://umdppl.info/index.php?id=1256218515>

13. Теория государства и права : учебник для вузов / под ред. проф. В. М. Корельского и проф. В. Д. Первалова. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 2000. – 616 с.